

УДК 2:6+2-65+2-67::2-78

Віта Титаренко
Людмила Филипович

***Проблемні аспекти
міжконфесійних та державно-
конфесійних відносин у сучасній
суспільно-політичній ситуації
в Україні***

Анотація. В даній статті розглядається суспільно-політична ситуація в Україні в її міжконфесійних та державно-конфесійних аспектах і проблемних зрізах. Автори обґрунтовують пов'язаність суспільно-політичної ситуації з безпекою України, аналізують наслідки російської агресії, зокрема в гуманітарній сфері, де релігія перетворюється на елемент гібридної війни. Релігійна складова проявляється у прагненні країни-агресора зберегти Україну в орбіті своїх інтересів, зробивши її частиною «руського мира».

Авторами виокремлено і обґрунтовано зовнішні і внутрішні ризики, які утримують в собі потенцію зміни вектору руху релігійної ситуації в країні. Визначена її природа, структура, функціональність тощо.

На основі широкого статистичного матеріалу, представленого у 2019 соціологічної службою Центру Олександра Разумкова, досліджено зміни в суспільно-релігійній свідомості українців, констатовано її залежність від впливу військового конфлікту на Сході України та анексії Криму, проаналізовано зміни у церковно-конфесійному самовизначенні громадян, зокрема тих, хто відносить себе до православ'я. В контексті церковно-конфесійних змін, які характеризуються зменшенням авторитету УПЦ (МП) і кількості її вірних,

проаналізовано розроблені в РПЦ церковні технології перешкоджання переходів громад до ПЦУ та дестабілізації міжконфесійних і державно-конфесійних відносини.

Досліджуючи пошук/конституювання/відновлення українськими церквами своєї ідентичності в сучасних умовах, авторами виокремлюються явища глобального характеру та внутрішні чинники, під впливом яких відбувається поступова «кристалізація» цієї ідентичності.

В контексті загальної парадигми релігійної свободи, в рамках якої здійснюється дослідження, встановлені об'єктивні передумови, які мають забезпечити країні необхідні для демократичної держави стандарти релігійної свободи (реальний релігійний плюралізм, традиційно толерантне ставлення українців до представників різних віросповідань, відсутність потужних конфесійних конотацій в колективній українській ідентичності), існуючі ризики для реалізації релігійної свободи.

Ключові слова: релігія, політика, церква, ідентичність, суспільні ризики, релігійна свобода, державно-конфесійні відносини, міжконфесійні відносини, релігійна ситуація, суспільно-політична ситуація.

Vita Tytarenko
Liudmyla Fylypovych

***Problematic aspects of
interdenominational and state-
denominational relations in the
current socio-political situation
in Ukraine***

Abstract. This article examines the socio-political situation in Ukraine in its

interconfessional and state-confessional aspects and problems.

The article substantiates the connection between the socio-political situation and security in Ukraine, analyzes the effects of Russian aggression, particularly in the humanitarian sphere, where religion becomes an element of hybrid warfare. The religious component is manifested in the desire of the aggressor country to keep Ukraine in the orbit of its interests, making it part of the "Russian world".

The authors identify and substantiate the external and internal risks that hold the potential to change the vector of movement of the religious situation in the country, determine its nature, structure, functioning and so on.

Based on wide statistical material presented by the sociological service of the Oleksandr Razumkov Center, the changes in social and religious consciousness were investigated, its dependence on the influence of the military conflict in the East of Ukraine and annexation of the Crimea were analyzed, the changes in the attitude of the religious community. Modern Church-confessional changes are characterized by a decrease in the authority of the UOC (MP) and the number of its believers. Therefore, the technologies of the UOC (MP) (more precisely the ROCinU), which hinder the transition of the UOC (MP) communities to the OCU and the destabilization of interdenominational and state-denominational relations, are studied.

Investigating the search / constitution / restoration of the identity of Ukrainian churches in modern conditions, the authors highlight the phenomena of a global nature and internal factors, under the influence of which a gradual "crystallization" of this identity takes place.

In the context of the general paradigm of religious freedom within which the research is conducted, objective prerequisites have been

established. It should provide the country with the standards of religious liberty and religion that are necessary for a democratic state (real religious pluralism, traditionally tolerant attitude of Ukrainians from representatives of different denominations, in the collective Ukrainian identity) and the risks involved in the exercise of religious freedom.

Keywords: Religion, Politics, Church, Identity, Social risks, Religious freedom, State-denominational relations, Interdenominational relations, Religious situation, Socio-political situation.

Постановка проблеми. Релігія і публічна політика в сучасній суспільно-політичній ситуації тісно пов'язана з безпекою України. Ціла низка факторів – історичних, географічних, зовнішньо- та внутрішньополітичних - у своїй різноманітній комбінації спричинюють перешкодження динамічній рівновазі в країні та піддають її постійним загрозам та ризикам.

Особливо ці питання актуалізувалися й загострилися останнім часом, після здійснення практичних кроків конституювання та поступового визнання автокефалії Православної Церкви України. Необхідність наукового аналізу та суспільного усвідомлення існуючого потужного протистояння з боку РПЦ та УПЦ (МП) демократичним процесам в Україні загалом та її релігійному сегменту зокрема, постійно продукуються в експертному середовищі, але не всі аспекти і форми цієї опозиції досліджені. Понад те, науковці, попри необґрунтовані закиди в порушенні принципів толерантності і об'єктивності, які найчастіше лунають з боку структур, близьких до УПЦ (МП), РПЦ та підпорядкованим їм ЗМІ [Кулакевич 2020], інформують суспільство про деструктивний

вплив Росії з використанням структур Московського патріархату в гібридній війні, про загрози національній безпеці України з боку релігійних структур. Науковці Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, Інституту стратегічних досліджень та інших установ і організацій, в своїх інтерв'ю, коментарях щодо надання автокефалії Православній Церкві України та її поступового визнання з боку Вселенського православ'я, піднімають питання про можливі і реальні ризики для українського суспільства в релігійному контексті. Ці проблемні аспекти знайшли своє висвітлення в колективній науковій праці [Релігійна безпека 2019], матеріалах конференцій і круглих столів, окремих публікаціях науковців тощо.

Мета даної статті полягає у з'ясуванні взаємозв'язку релігійної і безпекової складової в публічній політиці сучасної України в умовах агресії з боку РФ, обґрунтуванні зовнішніх і внутрішніх ризиків, здатних змінити вектор руху релігійної ситуації, визначенні їх природи, структури та можливого розгортання.

Основний виклад. Запропонована стаття є продовженням попереднього матеріалу, який надрукований в №22-23 журналу «Релігійна свобода» у 2019 році. Вона була підготовлена в межах виконання НДР «Публічна політика у сфері релігії як фактор консолідації українського суспільства» Національної академії державного управління при Президентові України, номер державної реєстрації — 0119U100769. Основні ідеї та результати дослідження були апробовані на конференціях, де обговорювана тематика, що стосувалася безпекових питань, питань ризиків суспільно-політичної ситуації в країні,

ризиків у міжконфесійних, державно-конфесійних відносинах тощо і частково знайшло висвітлення у виданнях матеріалів конференцій [Титаренко 2019а; Филипівич 2019а; Релігійна свобода 2019].

Запропонований напрямок дослідження, зважаючи на його актуальність, неоднозначність і гостроту в суспільному бутті, вимагає від релігієзнавців виваженого розгляду і аналізу.

Означимо важливий, на наш погляд, методологічний аспект таких релігієзнавчих розвідок. За визначенням польського дослідника А.Бронка, у дослідженнях неможлива абсолютна об'єктивність і в такому випадку, важливою постає саме роль методологічних досліджень, як місця зустрічі конкуруючих точок зору [Бронк 2011: С.85–98]. Ускладненість же, беззасновкового релігієзнавства, таким чином, полягає в тому, що релігієзнавець, так чи інакше, але керується певними культурними, релігійними, світоглядними або ідеологічними інтересами при інтерпретації релігійних явищ в ході здійснюваного дослідження [Там само]. В результаті уможливорюється деяка редукація релігійних явищ. Автори свідомі очевидністю проблемами об'єктивності наукового релігієзнавчого аналізу суспільної дійсності, але спираються на дослідницьку позицію, відповідно до якої «текстуру дійсності можна вловити лише за допомогою особистого досвіду, а об'ємність – глибиною обізнаності з предметом та його специфікою» [Майдан церква 2014 : 8]. Зазначимо також, що поділяємо думку української релігієзнавиці О.Горкуші в тому, що «інтерпретативно-інформаційна опосередкованість, темпорально-просторова й культурно-світоглядна дистанційованість» не повинні підмінювати дійсність як предмет аналізу і

прогнозування «ідеологічно звіреним і контекстуально сформованим» симулякром [Майдан церква 2014 : 10].

Відтак експерти-релігієзнавці, досліджуючи міжконфесійні та державно-конфесійні відносини у суспільно-політичній ситуації в Україні, звертають увагу на наявність небезпек/ризиків, пов'язаних з релігійною сферою [Релігійна безпека 2019]. Розуміючи під ризиком характеристику ситуації, що має невизначеність результату, але при цьому, з обов'язковою наявністю в ньому (результаті) несприятливих наслідків, виокремимо зовнішні і внутрішні ризики. До зовнішніх ризиків віднесемо такі:

- агресія Росії проти України (що проявилася в анексії Криму та військових діях на Сході України);
- ситуація гібридної війни, яка ведеться на різних рівнях і в різних формах;
- протидія Москви ініціативам Вселенського патріархату не тільки в питанні утвердження незалежної Православної Церкви України, але і в стратегічному прагненні «перформатувати» світове православ'я згідно з власними імперськими інтересами. Відтак, історичні суперечності між цими двома світовими православними центрами дійшли свого апогею у справі надання/отримання Томосу-2018 і проявляються в Україні через внутрішні православні конфлікти між УПЦ (МП) і УПЦ КП та УАПЦ (до 2018), а тепер між УПЦ (МП) та ПЦУ.
- особливості конфесійної мапи України, які проявляються в її православної домінанті, що при порушенні прозорості та балансу публічної політики і публічної релігії можуть нести загрозу безпековій сфері країни, попри відсутність потужних конфесійних коннотацій українців [Єленський 2019];
- поширення антиукраїнських світських і релігійних ідеологій і теорій («русский мир», «святая Русь», «історическая Русь», «богоносний руський народ», «вселенська місія Великої Росії», євразійство, панславизм тощо);
- Україна стала, окрім іншого, об'єктом ідеологічної агресії, коли ззовні нав'язуються агресивні стереотипи на кшталт: греко-католики – уніати, прибічники Ватикану, православні ПЦУ (раніше УПЦ КП та УАПЦ) – розкольники, віровідступники; протестанти – сектанти тощо.
- наявність інших конкуруючих релігійних центрів (мусульманських – турецьких, іранських, арабських тощо, іудейських, китайських, корейських, японських, індійських, новорелігійних тощо), які розігрують українську карту для власного зиску;
- зацікавленість і часом втручання в релігійні справи політичних центрів (Вашингтона, Кремля, Варшави, Стамбулу, Брюсселю, Парижу, Берліну, Пекіну тощо), які демонструють свою зацікавленість релігійними орієнтаціями українців.
- Але крім цих зовнішніх, велику роль грають внутрішні чинники, які виступають як ризики, неврахування яких, може зіграти навіть вирішальну роль у зміні напрямку руху релігійної ситуації. Ці внутрішні ризики породжені різними за своєю природою, але пов'язаними між собою проблемами: загальносуспільними і власне релігійними проблемами. Загальносуспільний ризик утримує в собі, на нашу думку, й функціонування в найближчому майбутньому Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (зат-

вердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України було прийнято Постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 812). Така служба, створювана з метою підвищення ефективності державної політики, спрямованої на утвердження суспільної злагоди, створення рівних умов для розвитку етнічних та релігійних спільнот України тощо, за умови зміни форми політичної влади в країні у бік авторитаризму й нехтування європейськими демократичними цінностями, здатна призвести до зміни у державно-конфесійних та міжконфесійних відносинах в країні, порушивши баланс відносин та дестабілізуючи їх.

- В свою чергу, також до загальносуспільних ризиків нами віднесено [Гитаренко 2019а]:
- втрату українцями ціннісних смислів свого існування, перемога домінуючого малоросійства;
- внутрішній розбрат і ворожнеча, розкол, поділ між прихильниками «української України», дезінтеграція суспільства, культивування емоційного хаосу;
- невизначеність власної ідентичності, що проявляється у ставленні до української мови як державної, до Томосу як виразу нової релігійної ідентифікаційної матриці, утвердження автокефальності й самодостатності;
- замовність і ангажованість українських ЗМІ і як наслідок – викривлена, неправдива інформація, або й відверта дезінформація, спрямовані на некритичне сприйняття аудиторією.

До другої групи ризиків – внутрішніх – відносяться:

- проблеми постановня ПЦУ, які пов'язані з дією закону 4128-д від 16.01.2019 щодо можливості зміни підлеглості релігійних організацій та складнощі його реалізації на місцях;
- законсервованість й патерналізм великої маси віруючих, орієнтованих на Москву і Росію;
- інертність українського православного середовища в здатності переорієнтації на нову парадигму «відкритого православ'я», зумовлена слабким ресурсом православних церков, внутрішньо інституційними протистояннями; особистісним фактором деяких релігійних лідерів; формальністю міжрелігійного діалогу;
- мовчазна невідпорність українських греко-католиків на тиск з боку Ватикану, який не визнає війни на сході України як агресії з боку Росії і закликає Україну до примирення з ОРДЛО;
- прихильність більшості протестантських церков до концепції євразійства, що є фантомними болями радянського минулого, коли всі жили в «гуртожитку» СРСР;
- невизначеність позиції іудейських об'єднань щодо незалежності України в її відстоюванні своїх національних і державних інтересів;
- відсутність одностайного підходу мусульманських управлінь України, крім ДУМУ «УММА», до російської агресії і окупації частини територій на Сході України та анексії Криму;
- орієнтація деяких рідновіровських течій на ідеї панславізму;
- пріоритет більшості неоорієнталістських течій на цінностях материнської релігії Сходу, нехтування

власними традиціями, відстороненість від українського контексту;

- космополітична спрямованість більшості неорелігій, байдужість до українських проблем і реалій, обезцінення українського громадянства тощо.

Означені тенденції яскраво проявлені в суспільно-релігійній свідомості сучасних українців. Остання зазнала відчутного впливу військового конфлікту на Сході України, спровокованого РФ, останніх виборів і Президента, і Парламенту України, зокрема прямої чи прихованої участі в них антиукраїнських сил тощо. Вибори Президента України, як й інші вибори інших президентів в світі, продемонстрували появу нового типу політичного лідера – політичного симулякра, віртуального образу та формування нового типу релігійності – «вульгарного утилітаризму, помноженого на легковажний інфантилізм» [Горкуша 2019], породженого ситуацією постмодерну й глобалізації з одного боку, та українськими реаліями, з іншого. Матеріали соціологічного опитування дають нам цікаву аргументацію для таких висновків. Так, якщо в 2014 році фіксувалося певне підвищення рівня релігійності населення України, що відповідає механізму реакції громадської думки в стресових ситуаціях, то нині цей рівень зменшився (у 2014 році рівень релігійності досягав 76% – найвищий показник, починаючи з 2000 року, сьогодні – 66%) [Держава і Церква 2019: 10]. Досить відчутними стали зміни в аспекті церковно-конфесійного самовизначення громадян, які відносять себе до православ'я. Очевидно, що ці зміни пов'язані з тим, що УПЦ (МП) не засудила російську агресію, не визнала РФ країною-агресором і не відме-

жувалася від позиції Московського Патріархату. Природно, що такі настрої відобразилися на авторитеті УПЦ (МП) і кількості її вірних, яких вона втрачає з 2014 року.

Ситуація з постанням ПЦУ та її визнанням тісно пов'язані з бажанням православних парафій змінити своє юрисдикційне підпорядкування, що значно активізувало технології УПЦ (МП) (а точніше РПЦвУ) перешкоджання переходів громад до ПЦУ та посилила їх зусилля по дестабілізації міжконфесійних відносин. Тому варто зазначити, що внутрішні ризики для суспільно-політичної, безпечної й релігійної ситуації в Україні, здатні посилюватися, позаяк з боку УПЦ (МП) чиниться:

- морально-психологічний та фізичний тиск, направлені на зрив зборів релігійних громад з вирішення питання переходу до ПЦУ (а в разі позитивного ухвалення такого рішення – формування юридичного підґрунтя для його дискредитації). Про «летючі групи» Московського Патріархату із так званими загонами фізичного захисту, які не дають вірянам здійснити своє волевиявлення, неодноразово заявляв у своїх інтерв'ю народний депутат В.Єленський. Крім того, підключаються місцеві кримінальні елементи, застосовується фізичне насильство, погрози фізичної розправи, різні форми переслідування активістів – прихильників переходу до ПЦУ, широко практикується обман мирян місцевих релігійних громад (відберуть храм, служити буде неканонічний священник тощо);
- організація альтернативних/фіктивних зборів на підтримку УПЦ (МП) з подальшим використанням їх результатів для

пропагандистських заяв про переслідування і створення на цьому тлі негативного міжнародного резонансу з питань реалізації Україною релігійної свободи;

- залякування та морально-психологічний тиск на журналістів та представників держструктур (ідеться зокрема, про заяви настоятеля Києво-Печерської лаври митрополита Павла (Лебеда), що внаслідок його молитов на смерть (хвороби) деякі працівники музею Лаври згодом повмирили;

- «превентивна» реєстрація нових релігійних громад, що реалізується шляхом проведення зборів релігійної громади, як правило, спеціально підвезеними особами (в кількості не менше 10 осіб), які разом зі священником виступають засновниками новоствореної релігійної громади та подають місцевій владі документи для її реєстрації. У такий спосіб, по-перше, новостворена релігійна громада в особі її священника бере під свій контроль місцевий храм, по-друге, унеможливує перехід місцевої громади до ПЦУ. Таким чином, священник отримує можливість узурпувати місцевий храм, служити у ньому без згоди місцевих мешканців та формувати підконтрольну собі релігійну громаду.

Вищевикладене дозволяє констатувати, що виваженість публічної політики, де має домінувати верховенство права і повага до людської гідності, з одного боку, та колективна самоорганізація публічної релігії на рівні політичного суспільства, з іншого, здатні протистояти ризикам, пов'язаним з гібридними загрозами у гуманітарній сфері і сприяти стабільності, прогнозованості в сфері суспільно-релігійних відносин. Адже не можна допустити перетворення релігії та етнічні множинності на знаряддя дезінтеграції українсь-

кого суспільства, на інструмент нівеляції єдності громадян країни та нищення авторитету України на міжнародній арені. Україна по праву пишається високим рівнем релігійної свободи і злагодою між людьми різного етнічного та релігійного походження, позаяк в якісному, правовому вимірі українська держава стала однією з небагатьох посткомуністичних держав, де реалізована реальна демократія в релігійній сфері, створена модель поліконфесійного суспільства з ліберальним законодавством, принципами свободи релігії, відсутністю поняття «державна церква». Принагідно згадаємо результати опитування соціологічної служби Олександра Разумкова, де на питання про практику впровадження державної церкви в Україні (за прикладом деяких європейських країн - Великої Британії, Греції, де існують державні церкви) позитивно відповіли тільки 9,3% респондентів, негативно - 59,9%, не змогли відповісти 30,8% [Держава і Церква 2019: 10]. У своїй аргументації респонденти розділилися наступним чином: про те, що можлива практика державної церкви суперечить праву на свободу совісті і призводить до дискримінації віруючих інших церков заявили - 43,4%. Стверджували про те, що Україна є поліконфесійною і пріоритет будь-якої церкви призведе до надмірного напруження в міжцерковних та державно-церковних відносинах - 40,5% респондентів, інше - 7,2%, не визначилися з відповіддю - 9%. На питання: «Чи згодні Ви з тим, що відділення Церкви від держави і школи від церкви є необхідною умовою демократичності держави та забезпечення права особи на свободу совісті», ствердно відповіли 46,4%, негативно - 25,4%, вагалися з відповіддю - 28,1% [Там само].

В Україні присутні всі об'єктивні передумови, які й у подальшому мають забезпечити країні необхідні для демократичної держави стандарти релігійної свободи. Серед них – реальний релігійний плюралізм, традиційно толерантне ставлення українців до представників різних віросповідань, відсутність потужних конфесійних конотацій в колективній українській ідентичності:

- За участю низки міжконфесійних об'єднань утверджується міжконфесійна, міжрелігійна взаємодія і співпраця, що відбувається, без втручання державних структур, через механізми реалізації публічної політики (проте власні релігійні інтереси і ґрунт для міжконфесійних конфліктів зберігаються);
- Незважаючи на наявні проблеми в сфері релігійного життя та державно-конфесійних відносинах, ускладнених нинішньою ситуацією на Сході країни і в Криму, слід зазначити стійку тенденцію до утвердження свободи совісті, свободи релігії, свободи віросповідання на території, де діє українське законодавство;

Слід також, вказати на існуючі ризики для реалізації релігійної свободи, спровоковані зовнішньою агресією і спробами дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в країні, внаслідок чого:

- Свобода совісті може бути обмежена тільки в разі утиску свобод і права інших людей (але, такі обмеження повинні чітко визначатися законом і бути адекватними демократичному суспільству). Національна безпека забезпечується державою для всіх громадян, незалежно від їх релігійної приналежності. Отже, залишається можливість вимушених обмежень,

обумовлених необхідністю збереження національної безпеки, що може розцінюватися релігійними організаціями як дискримінація з боку держави або подаватися як обмеження релігійної свободи, що не є такими по факту.

- Наслідки насильницької інкорпорації низки релігійних громад Криму і Донбасу в російські релігійні структури, їх ізоляція від одновірців з України, а також від міжнародних контактів і підтримки.
- Після отримання автокефалії і визнання ПЦУ Елладською Церквою і Олександрійським Патріархатом, що знаменує собою процес офіційного визнання іншими помісними церквами ПЦУ, можна очікувати подальшого тиску і ескалації конфлікту між Вселенським Патріархатом і РПЦ. Така ситуація може мати наслідки для УПЦ (МП) – у формі канонічних обмежень на діяльність цієї конфесії на канонічній території ПЦУ.

Впродовж кількох років українська держава протистоїть намаганням розіграти релігійну карту у війні проти України, підірвати міжнаціональний мир і громадянський спокій всередині країни. Відтак в сучасних обставинах українські церкви шукають свою ідентичність, позаяк її формування відбувається під впливом низки явищ. В першу чергу, це явища глобального характеру та внутрішні чинники.

До першого ми відносимо:

- релігійний фундаменталізм, з одного боку, та релігійний індіферентизм – з іншого;
- позацерковна/позаінституційна релігійність («religion unchurched»);

- ре-індивідуалізм як активізація позаконфесійних та спонтанність особистих пошуків;
- етизація релігії як наслідок її функціональних обмежень;
- еkleктичність релігійних уявлень та синкретичність сприйняття релігії, плюралізація релігійного простору тощо.

До другого:

- подолання радянської спадщини у сфері обмеження релігійних прав;
- неоднорідність православ'я і постанови ПЦУ;
- військова агресія на Сході, анексія Криму;
- зрощеність політики і релігії, релігійної та безпекової сфер тощо.

Пошук своєї ідентичності українськими церквами в сучасній Україні виходить за рамки лише певних переконань та поглядів, а виступає потужним стимулом до активних дій віруючих, оприявлених не тільки у релігійній сфері, але й через публічну політику.

Тривалий час УПЦ КП – предтеча ПЦУ, прагнула бути як УПЦ (МП), а чи ж, як РПЦ, а нині постало нове завдання, прямо протилежне – як не стати подібним до РПЦ чи УПЦ (МП), а запропонувати нову модель Церкви – відкритої, сучасної, європейської, яка готова вступати в діалог з іншими православними церквами, з іншими релігіями, із світськими світоглядами та ідеологіями. Подібне завдання стоїть, так само й перед іншими релігійними інституціями, що діють в сучасних українських реаліях.

Автори прийшли до **висновку**, що сучасна суспільно-політична ситуація в Україні вимагає нового формату спілкування між її суб'єктами. Такий формат повинен характеризуватися відкритістю й

прозорістю, ставати платформою взаємодії та вироблення суспільних інтересів, набувати значимості у формулюванні спільних задач та цілей.

Отже, врахування в публічній політиці, державно-конфесійних та міжконфесійних відносинах таких складових, як: а) виваженість публічної політики, де має домінувати верховенство права і повага до людської гідності; б) потенціал колективної самоорганізації релігії на рівні політичного суспільства; в) опертя на об'єктивні передумови забезпечення стандартів релігійної свободи і віросповідань; г) врахування існуючих ризиків для її реалізації – сприятиме динамічній рівновазі українського суспільства, більшій прогнозованості суспільно-релігійних відносин та протистоянню гібридним загрозам у гуманітарній сфері.

Список літератури

Бронк, А. (2011). О причинах невозможности безпредпосылочного и в этом смысле объективного изучения религии В *Вестник ПСТГУ: Богословие. Философия. Вып. 5 (37)*, 85–98.

Горкуша, О. Прес-конференція на тему: «Релігійна безпека/небезпека України». – Главком, 9 квітня 2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/Glavcom.ua/videos/410026953158687/>

Держава і Церква в Україні – 2019: Підсумки року і перспективи розвитку відносин (інформаційні матеріали) (2019), Київ: Razumkov centre. 70 с.

Єленський, В. (2019, Вересень 10). *Втручатися не можна ігнорувати, Або що робити державі з релігійною політикою?* Отримано з вебсайт: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/author_columns/vyelenskyi_column/77102/

Кулакевич, Е. (2020, январь 13). *Наука разжигать: как работают украинские религиоведы*. Отримано з вебсайт: <https://spzh.news/ru/zashhita-very/67790-nauka-razzhigaty-kak-rabotajut-ukrainskije-religiovedy>

Майдан і церква: Хроніка подій та експертна оцінка. За заг. ред. д-ра.філос. наук Л.Л.Филипович і канд.філос. наук О.В.Горкуши (2014). К.: Самміт-Книга, 656 с.

Релігійна безпека/небезпека України (2019). 36 наук.праць і матеріалів. За ред.проф.А.Колодного. Київ: УАР. 316 с.

Титаренко, В.В., Филипович, Л.О. (2019). Викилики для релігії і суспільства в контексті політичних публічних процесів. В *Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції (Хмельницький, 2019)*/за ред. Заславської О.О., Посвистак О.А., Ювсечка Я.В. Хмельницький, 96-99.

Титаренко, В.В., Филипович, Л.О. (2019). Публічна політика і публічна релігія в парадигмі релігійної свободи. *Релігійна свобода*, №22-23, 44-56.

Филипович, Л.О., Титаренко, В.В. (2019b). Публічна релігія і публічна політика в Україні: зовнішні та внутрішні ризики. В *Інституалізація публічного управління в Україні в умовах євроінтеграційних та глобалізаційних викликів: матеріали щорічн. Всеукр.наук.-практ.конф. за міжнар.участю: у 5 т. / за заг.ред. А.П.Савкова, М.М.Білинської, О.М.Петроє. (с.107-109)*. Київ: НАДУ, т.2.

References

Bronck, A. (2011). On the reasons for the impossibility of an unprecedented and in this sense objective study of religion In *Vestnik PSTGU: Theology. Philosophy. Issue 5 (37)*. 85–98.

Gorkusha, O. Press Conference on the topic «Religious Security / Danger of Ukraine». - Glavcom, April 9, 2019 [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.facebook.com/Glavcom.ua/videos/410026953158687/>

Kulakevich, E. (2020, Jan 13). *Science Kindle: How Ukrainian Religious Workers*. Retrieved from:

<https://spzh.news/en/zashhita-very/67790-nauka-razzhigaty-kak-rabotajut-ukrainskije-religiovedy>

Religious security / danger of Ukraine (2019). Collection of scientific works and materials. According to Prof. A. Kolodny. Kyiv: UAE. 316 p.

State and Church in Ukraine - 2019: Summaries of the year and prospects for relationship development (Information Materials) (2019), Kyiv: Razumkov center. 70 c.

The Square and the Church: Chronicle of events and peer review (2014). For the title. ed. Ph.D. Sciences LLFiliipovich and Ph.D. OV Gorkushi. К.: Summit Book, 656 p.

Tytarenko, V.V., Fylypovych, L.O. (2019). Challenges for religion and society in the context of political public processes. In *Society, state, and the Church in the spectrum of interdisciplinary studies: coll. materials international. Research practice conference (Khmelnitsky, 2019)* / ed. Zaslavska O.O., Posvistak O.A., Yuvsechka Y.V. Khmelnytsky, 96-99.

Tytarenko, V.V., Fylypovych, L.O. (2019). Public policy and public religion in the paradigm of religious freedom. *Religious Freedom*, 22-23, 44-56.

Fylypovych, LO, Tytarenko, VV (2019b). Public religion and public policy in Ukraine: external and internal risks. In *Institutionalization of public management in Ukraine in the context of European integration and globalization challenges: materials annual. All-Ukrainian scientific-practical conf. for international participation: in 5 volumes / for total number AP Savkova, MM Bilynska, OM Petroy. (p.107-109)*. Kyiv: NADU, vol.2.

Yelensky, V. (2019, September 10) *Intervention cannot be ignored, or what can a state with religious policy do?* Retrieved from website: https://risu.org.ua/index/expert_thought/author_s_columns/vyelenskyi_column/77102/